

Ks. DANIEL ZADORSKI

UNIWERSYTET PAPIESKI JANA PAWŁA II W KRAKOWIE

dzadorski@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-3586-6871>

ROZWÓJ ARCHITEKTURY KOŚCIOŁA PARAFIALNEGO PW. ŚW. JANA CHRZCICIELA W SKALBMIERZU

<https://doi.org/10.15633/9788383700151.10>

Kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela w Skalbmierzu, choć wiele razy był wzmiankowany – pobieżnie bądź w wąskim zakresie – w opracowaniach architektury średniowiecznej w Polsce, właściwie wciąż nie doczekał się odrębnego, wyczerpującego studium (il. 1). Inspiracją dla podjęcia naukowej refleksji nad tym właśnie zabytkiem jest fakt, iż omawiana świątynia mimo swej wyjątkowej estetyki, nie doczekała się jeszcze oddzielnej monografii i jest stosunkowo słabo przebadana. W ostatnim czasie w *Biuletynie Historii Sztuki* ukazał się ciekawy tekst Wojciecha Sowały, poświęcony średniowiecznej architekturze kościoła w Skalbmierzu¹.

Niniejszy artykuł jest studium architektury kościoła parafialnego pw. św. Jana Chrzciciela w Skalbmierzu. Kościół wzniesiono prawdopodobnie na początku XII w. Na przestrzeni lat świątynia ulegała przekształceniom i rozbudowom. Celem pracy było dokonanie charakterystyki architektury kościoła, próba określenia proveniencji typu architektonicznego, wskazanie i porównanie z budowlami sakralnymi o podobnych cechach szczególnych. Opierając się na dostępnej literaturze, przededzono historię świątyni, dokonano opisu jej architektury i analizy cech formalnych budowli oraz zestawiono ją z wybranymi kościołami o podobnych właściwościach. Celem tego opracowania jest syntetyczne przedstawienie rozwoju architektury skalbmierskiej świątyni na przestrzeni wieków.

W pracy wykorzystano z dwóch rodzajów źródeł z zakresu metodologii historii sztuki: zachowanych zabytków sztuki oraz źródeł pisanych dotyczących miejscowości, świątyni oraz rodów z nimi związanych. Najbardziej bezpośrednim, a przez to oczywiście najważniejszym źródłem, jest sam

obiekt. Dokonano opisu kościoła wraz z rozwarstwieniem jego budowy oraz podjęto próbę rekonstrukcji oryginalnego kształtu kościoła. Następnie przeanalizowano zabytek sakralny pod względem formalnym. Konkluzją analizy porównawczej jest określenie genezy układu przestrzennego. Biorąc to pod uwagę, dokonano analizy porównawczej z innymi kościołami o podobnych właściwościach.

Poniższe opracowanie zostało podzielone na trzy części: pierwsza dotyczy epoki romańskiej i pierwszego kościoła, druga stanowi natomiast o dokonanej w okresie gotyku rozbudowie świątyni, gdzie została wskazana geneza zastosowanego rozwiązania oraz podobne realizacje architektoniczne, ostatnia zaś krótko opisuje późniejsze przeobrażenia zabytku. Do pracy dołączony został ponadto opracowany zbiór niezbędnych ilustracji oraz sporządzony spis bibliograficzny.

1. EPOKA ROMAŃSKA

Jak się wydaje, pierwszy, romański kościół w Skalbmierzu wzniesiono prawdopodobnie już w pierwszej połowie XII wieku². Fundacja kościoła mogła nastąpić już nawet w pierwszej ćwierci XII stulecia³. Pierwsze wzmianki o kościele kolegiackim pochodzą jednak z 1217 r., kiedy to prawdopodobnie istniały już zachowane romańskie mury i wieże kościoła⁴. Wtedy to wymieniony

¹ W. Sowała, *Średniowieczna architektura kościoła św. Jana Chrzciciela w Skalbmierzu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 82: 2020, nr 4, s. 495–526.

² A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 1974, s. 115–118.

³ W. Sowała, *Artystyczne dzieje kolegiaty świętego Jana Chrzciciela w Skalbmierzu*, Kielce 2022, s. 14.

⁴ D. von Winterfeld, C. Herrmann, *Kleinpolen*, [w:] *Mittelalterliche Architektur in Polen. Romanische und gotische Baukunst zwischen Oder und Weichsel*, red. Christoffer Herrmann, Dethard von Winterfeld, Petersberg 2015, s. 415.

1. Skalmierz, widok na kościół od północnego zachodu, fot. autor

został Gumbertus (Gubertus), prepozyt skalbmierski⁵. Sposób obróbki kamienia oraz wzmianki źródłowe również jednoznacznie wskazują na wiek XII jako czas powstania budowli⁶. Do wzniesienia świątyni użyte zostały bardzo starannie obrobione ciosy kamienne połączone cienką warstwą spoiny, co było charakterystyczne dla budownictwa Małopolski od końca XI wieku do lat 80. wieku XII⁷. W roku 1235 kościół został przebudowany i inkastelowany przez Konrada Mazowieckiego⁸. Wszystko wskazuje na to, że świątynię tę stanowiła wówczas budowla jednonawowa z dwiema wieżami, flankującymi rozbudowaną część zachodnią. Była to bowiem zapewne rycerska fundacja kościoła emporowego, którą łączy się z osobą komesa pałacowego Skarbmira z rodu Adwańców, najpierw wychowawcy, a potem wojewody Bolesława Krzywoustego⁹. Kościół w Skalmierzu został wzniesiony na niewielkim płaskowyżu, który stanowi podnóże pasma wzgórz lessowych, co wyklucza – zdaniem Andrzeja Tomaszewskiego – możliwość lokalizacji kościoła w obrębie grodu lub gródka, nie tylko ze względów niewielkiej powierzchni, ale głównie ze względów wojskowych. Ponadto położenie świątyni pośród otaczających wzgórz odbierałoby domniemanemu gródkowi walor obronności¹⁰.

⁵ J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w pińczowskim, skalbmierskim i wiślickim*, Marjówka 1927, s. 382.

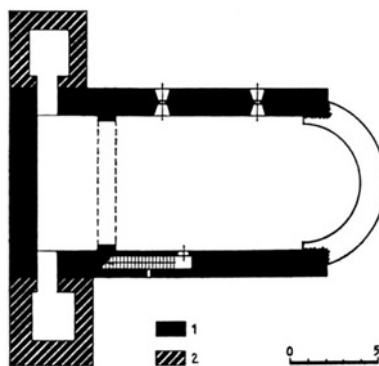
⁶ Z. Świechowski, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 221–222.

⁷ T. Rodzińska-Chorąży, *Wątki kamienne w architekturze w Polsce do schyłku XII wieku*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. Klaudia Stala, Kraków 2013, s. 295–318.

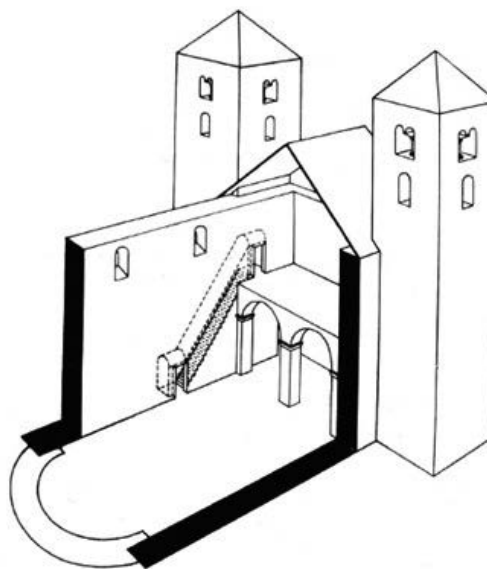
⁸ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 3: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński, B. Wolff, z. 9: *Powiat pińczowski*, oprac. K. Kutrzebianka, J. Z. Łoziński, B. Wolff, Warszawa 1961, s. 83–87.

⁹ S. Romanowski, *Dzieje miasta Skalbmierza*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, 3: 1965, s. 281–284.

¹⁰ A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły...* op. cit., s. 115.

2. Skalmierz, plan kościoła romańskiego według Andrzeja Tomaszewskiego: 1 – pierwsza faza budowy, 2 – druga faza budowy, za: A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 1974, s. 117.

3. Skalmierz, próba rekonstrukcji romańskiego kościoła według Andrzeja Tomaszewskiego, za: A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 1974, s. 118.

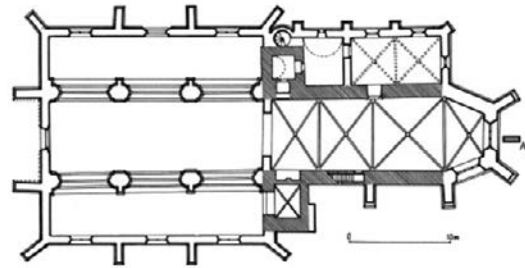
Kościół romański był założeniem jednonawowym, dość wydłużonym i zamkniętym od wschodu półkolistą apsydą oraz posiadającym emporę zachodnią. Świątynia była orientowana, murowana, nietynkowana. Mury zostały wzniesione w technice *opus emplectum*, co ważne z zewnątrz ze starannie opracowanych ciosów piaskowca, w środku kamienia łamanego¹¹. Romańska świątynia powstawała prawdopodobnie w dwóch fazach, lecz nie

¹¹ Z. Świechowski, *Architektura romańska...* op. cit., s. 221–222.

wiadomo, czy zaszła tu zmiana koncepcji budowlanej w trakcie prac, czy też po pewnym okresie użytkowania kościoła miała miejsce jego przebudowa (il. 2). Wskazuje się jednak na tę pierwszą możliwość, gdzie w pierwszej fazie świątynia miała być budowlą bezwieżową z emporą zachodnią, zawieszoną na wysokości około sześciu metrów ponad poziomem posadzki, na którą wchodziło się stromymi schodami znajdującymi się w południowym murze nawy (il. 3). Układu przestrzennego empory nie udało się jednak całkowicie odczytać. Według wszelkiego prawdopodobieństwa empora była podsklepiena, ponieważ zachowały się pozostałości po skutym sklepieniu. Mur czołowy empory oparty był na dwóch przyściennych filarach, a empora ograniczona była niewysokim parapetem¹². Wiadomo o tym, ponieważ w 1965 r. konserwacja ściany północnej obecnego prezbiterium ujawniła dwa romańskie okna, portal wiodący na emporę i ślady po jej sklepieniu i parapecie, o czym pisała Maria Pietrusińska¹³. Niejasne pozostaje do dzisiaj, czy empora wznosiła się na dwóch polach sklepienia krzyżowego i na centralnie usytuowanym filarze, czy też opierała się na kolebce, przerzuconej przez całą szerokość nawy (ok. 7,0 m). Niestety, poszukiwania fundamentu filara nie przyniosły rozwiązania, ponieważ w tym miejscu znajduje się obecnie nowożytna krypta, nieco głębsza niż poziom umiejscowienia fundamentów romańskiej świątyni¹⁴.

Mury romańskiej budowli są do dzisiaj dobrze czytelne. Zachowane zostały relikty pierwotnego kościoła, ściany nawy i wież zachodnich. Z pierwotnej budowli zachowały się bowiem dwie wieże zachodnie, o prawie 20-metrowej wysokości oraz częściowo mury południowe nawy, w ścianach obecnego prezbiterium. W górnych partiach wież widoczne są ponadto ślady po zamurowanych biforiach. Badania fundamentów wykazały, że wieże korpusu zachodniego powstały w drugiej fazie budowlanej¹⁵. Druga faza to przebudowa kościoła, dokonana zapewne przez inny warsztat budowlany, która polegała na dostawieniu po obu stronach fasady dwóch wież, tworzących pewien rodzaj masywu zachodniego, znacznie szerszego od nawy. O późniejszym pochodzeniu wież względem murów, bezspornie świadczą badania stratygraficzne ich fundamentów¹⁶.

W XII i XIII wieku często wznoszono bowiem budowle jednonawowe, z emporą w części zachodniej oraz wieżami z wieżami, zapewniającymi komunikację i często pełniącymi funkcję dzwonnicy. Fakt ten potwierdzają rozwiązania

4. Skalmierz, plan kościoła z wyróżnionymi murami romańskimi, literą A zaznaczono położenie sarkofagu, za: W. Sowała, Średniowieczna architektura kościoła św. Jana Chrzciciela w Skalmierzu, „Biuletyn Historii Sztuki”, 82: 2020, nr 4, s. 498.

stosowane w kościołach możnowładczych i książęcych czy fundacjach rycerskich¹⁷. Takie empory miały najczęściej charakter trybuny, wspartej na jednej lub dwóch kolumnach bądź filarach, połączonych arkadami. Kościoły takie budowane były najczęściej przez wprawnych i doświadczonych kamieniarzy, o czym świadczy przede wszystkim bardzo staranna obróbka ciosów oraz jakość rzeźbionych dekoracji na elewacjach i przy portalach¹⁸. Na jednym z ciosowych stopni schodów przy północnej wieży kościoła w Skalmierzu zachował się skomplikowany, rytowany ornament z przecinających się okręgów, a także znaków kamieniarskich na ciosach, m. in. W formie plecionkowych krzyży o wymiarach ok. 18 x 27 cm¹⁹.

We wspomnianym we wstępie artykule Wojciecha Sowały na temat architektury kościoła w Skalmierzu, badacz sugeruje, że część wschodnia romańskiego kościoła w Skalmierzu mogła wyglądać inaczej. Odnaleziony na osi kościoła, ale za wschodnią ścianą prezbiterium, kamienny sarkofag, przywołuje na myśl przywilejowe pochówki *in medio chori*²⁰. Gdyby pierwotne prezbiterium było dłuższe, pochówek ten rzeczywiście mógłby wtedy znajdować się „pośrodku chóru”, na osi prezbiterium (il. 4). W takim układzie romański kościół w Skalmierzu miałby wtedy plan i wymiary identyczne jak datowany na przełom XII i XIII wieku benedyktyński kościół w miejscowości Rimavské Janovce, znajdującej się w kraju bańskobystrzyckim na Słowacji (il. 5,6). Ponadto drugim kościołem o analogicznym układzie przestrzennym jest norbertańska świątynia pw. św. Stefana w Bzovíku²¹. Kościół w Skalmierzu powstał jednak zapewne niezależnie, zwłaszcza że nie jest założeniem jednorodnym. Jednak do koncepcji o większych

¹² A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły...* op. cit., s. 116–117.

¹³ M. Pietrusińska, *Skalmierz*, [w:] *Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XII wieku*, red. M. Walicki, Warszawa 1971, (Dzieje sztuki polskiej, t. 1), s. 755–756.

¹⁴ A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły...* op. cit., s. 117.

¹⁵ Z. Świechowski, *Architektura romańska...* op. cit., s. 221–222.

¹⁶ A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły...* op. cit., s. 117.

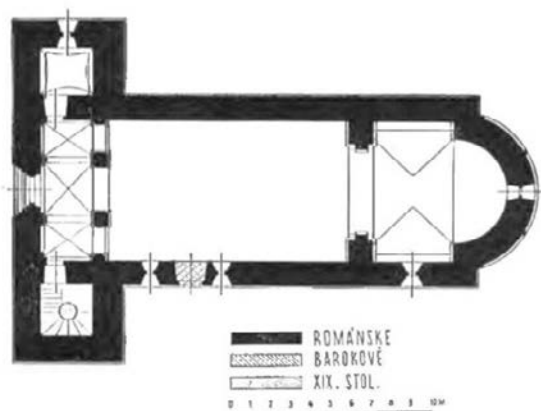
¹⁷ Z. Świechowski, *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009, s. 116–120.

¹⁸ Tenże, *Sztuka romańska w Polsce*, Warszawa 1982, s. 41.

¹⁹ Tenże, *Katalog architektury romańskiej...* op. cit., s. 433.

²⁰ W. Sowała, *Średniowieczna architektura...* op. cit., s. 501.

²¹ A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły...* op. cit., s. 118.

5. Rimavské Janovce, kościół klasztorny benedyktynów, przełom XII/XIII w., rzut kościoła, za: V. Mencl, *Stredoveká architektúra na Slovensku*, Praha 1937, s. 105.

6. Rimavské Janovce, kościół klasztorny benedyktynów, przełom XII/XIII w., widok kościoła, za: fot. L. Luppa, źródło Wikimedia Commons

wymiarach pierwotnego kościoła może, zdaniem Wojciecha Sowała, skłaniać fakt, że pełnił on funkcję fary²².

Omawiany kościół nie jest łatwy do datowania, zwłaszcza przez fakt, że prawie wcale nie zachował się detal architektoniczny (np. kolumniki biforiów wież)²³. Wzmianki źródłowe oraz rodzaj obróbki kamienia wskazują na XII wiek jako czas powstania budowli²⁴. Choć powszechnie uważa się, że kolegiata istniała już w XII wieku, to pierwsza wzmianka o jej prepozycie pochodzi z 1217 roku. Z kolei w 1235 roku książę Konrad Mazowiecki nakazał przebudowę i inkastelację kościoła²⁵, a w 1326 roku odnotowano ist-

nienie przy nim parafii²⁶. Należy jednak domniemywać, że erekcja parafii Skalbmierz miała miejsce najpóźniej w połowie wieku XII²⁷.

Podsumowując, powstanie pierwszego, romańskiego kościoła w Skalbmierzu sytuuje się w obrębie pierwszej połowy XII wieku, a próby doprecyzowania datowania pozostają tylko w formie tworzenia hipotez, opartych na źródłach pisanych, pośrednio tylko dotyczących świątyni skalbmierskiej²⁸. Ciekawa wydaje się teza o datowaniu kościoła na początek XII wieku powiązana z czasem powstania w Skalbmierzu zgromadzenia kanonickiego. Na temat tego wątku historii kościoła wypowiedział się Tadeusz Lalik²⁹. Pisał o tym również także Józef Szymański³⁰.

2. OKRES GOTYKU

Na skutek trzęsienia ziemi, które nawiedziło Małopolskę 5 czerwca 1443 roku, zawaliły się sklepienia i część murów kościoła. Odbudowę kolegiaty rozpoczęto prawdopodobnie niewiele później. Tłumaczy to genezę budowy obecnej, gotyckiej świątyni, w której wykorzystane zostały pozostałości wcześniejszych murów i wież³¹. Obecny kościół gotycki, stojący do dziś, został zbudowany z zachowaniem niektórych części romańskich. Fragmenty poprzedniej świątyni przeznaczono na nowe prezbiterium, a dobudowano – oparty na planie zbliżonym do kwadratu – trójnawowy i trójprzęsłowy korpus (il. 7). Prace prawdopodobnie prowadzono w dwóch etapach, dzięki ofiarom wiernych i być może wsparciu biskupa krakowskiego Zbigniewa Oleśnickiego. Najprawdopodobniej około połowy XV wieku wybudowano okazały korpus nawowy, a pod koniec XV wieku wydłużone prezbiterium. Stąd też wieże znalazły się w miejscu połączenia wydłużonego chóru z korpusem nawowym, nadając świątyni oryginalną sylwetkę.

W ostatnim czasie Wojciech Sowała, opierając się na szczegółach architektonicznych, zasugerował jednak, że trudno podtrzymać twierdzenie o tym, że w pierwszej kolejności wykonano korpus nawowy, a dopiero później odbudowano prezbiterium. Na poparcie swojej tezy wskazał na względy praktyczne, że priorytetem przy odbudowie

²² W. Sowała, *Średniowieczna architektura...* op. cit., s. 502.

²³ A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły...* op. cit., s. 117.

²⁴ Z. Świechowski, *Katalog architektury romańskiej...* op. cit., s. 433.

²⁵ S. Tomkowicz, *Kolegiata Św. Jana Chrzyciela w Skalbmierzu. Reszty romańskiej budowy*, Kraków 1908, s. 5.

²⁶ S. Olczak, D. Olszewski, *Parafia Skalbmierz. Zarys dziejów*, Kielce 2000, s. 17.

²⁷ Tamże, s. 19.

²⁸ A. Tomaszewski, *Romańskie kościoły...* op. cit., s. 118–119.

²⁹ T. Lalik, *Zagadnienie „vita communis” kapituł polskich XII w.*, [w:] *Wiek średni, Medium aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60. rocznicę urodzin*, Warszawa 1962, s. 105–106.

³⁰ J. Szymański, *Możliwość małopolskie a kanonikat świecki w pierwszej połowie XII wieku*, „Studia Historyczne”, 10: 1967, s. 33–34.

³¹ P. Pencakowski, A. Włodarek, *Skalbmierz*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce. Katalog zabytków*, red. Andrzej Włodarek, Warszawa 1995, (Dzieje sztuki polskiej, t. 2, cz. 2), s. 206.

7. Skalmierz, sylwetka kościoła, widok z południowego zachodu, fot. autor

świętyni było odzyskanie przestrzeni do sprawowania kultu. Stąd też możliwe, że to na przebudowie chóru skupiono się w pierwszej kolejności³².

Obecna gotycka, orientowana świątynia to trójnawowa, trójprzęsłowa bazylika filarowo-przyporowa, w której nawa główna jest dwukrotnie szersza od naw bocznych. Korpus nawowy zbudowany został na planie kwadratu. Kościół posiada znacznie niższe, trójprzęsłowe, zamknięte trójbocznie prezbiterium. Przy styku chóru z korpusem znajdują się dwie ciosowe czteroboczne i czterokondygnacyjne wieże romańskie, które pierwotnie ujmowały po bokach fasadę i empore jednoprzestrzennego kościoła romańskiego, z neogotyckimi hełmami. Nawy boczne otwarte są do nawy głównej trzema parami ciosowych arkad ostrołukowych, bogato zdobionych i wspartych na filarach ze służkami od strony nawy głównej (il. 8).

Wielkie kościoły krakowskie powstające na przełomie XIV i XV wieku, w odróżnieniu od świątyń typu śląskiego, posiadały korpusy skrócone do czterech przęseł. Pod względem rozwiązań konstrukcyjnych i elementów architektury wnętrza, świątynie krakowskie wzorowały się na półwieku starszym korpusie nawowym katedry wawelskiej. Przewyższały go nawet skalą, co zazwyczaj było wynikiem dostosowania wielkości korpusów nawowych do istniejących już dużych prezbiteriów. Dwa, odmienne pod względem chronologicznym, genetycznym i stylistycznym, elementy: śląski, wydłużony, poklasycy chór oraz krótki bazylikowy korpus – połączyły się, tworząc typ „krakowskiego kościoła gotyckiego”³³. Już Adolf Szyszko-Bohusz słusznie połączył kościół w Skalmierzu z bazylikami tzw.

8. Skalmierz, widok na arkadę międzynawową, fot. autor

systemu krakowskiego z XIV w. (w Krakowie: katedra, kościół Mariacki, kościół Świętej Trójcy, kościół św. Katarzyny, kościół Bożego Ciała)³⁴. Ten typ krakowskiego kościoła gotyckiego, co prawda w zredukowanej skali i uproszczonych formach, został parokrotnie powtórzony w ciągu pierwszej połowy XV wieku na prowincji (Miechów, Beszowa koło Staszowa, Skalmierz, Bodzentyn)³⁵. Ten właśnie fakt potwierdza, że kościół w Skalmierzu, położony w powiecie kazimierskim, doskonale wpisuje się w temat publikacji, gdyż jest doskonałym przykładem oddziaływania „między mainstreamem”, jakim niewątpliwie był Kraków, „a prowincją”. Analizowana świątynia jest zatem jednym z wielu przykładów „prowincjonalizacji” – jak pisze Andrzej Grzybowski – wzorów krakowskich, bowiem wielkie prezbiteria ani obszerne korpusy nie były potrzebne w innych miastach Małopolski³⁶.

Późną i uproszczoną wersją kościoła opartego na systemie krakowskim jest kościół parafialny pw. Wniebowzięcia

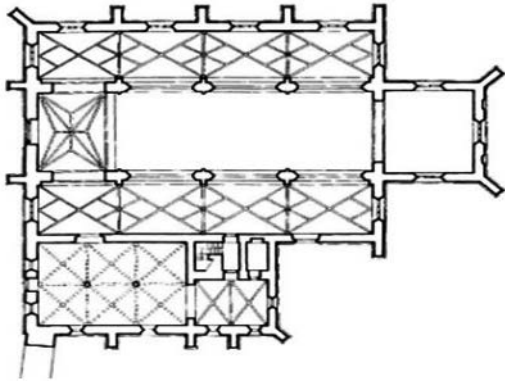
³² W. Sowała, *Średniowieczna architektura...* op. cit., s. 513.

³³ A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968, s. 78.

³⁴ A. Szyszko-Bohusz, *Beszowa, Skalmierz i system krakowski*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, 9: 1913, nr 1, kol. 66–79.

³⁵ A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury...* op. cit., s. 78; A. Szyszko-Bohusz, *Beszowa, Skalmierz i system krakowski*, kol. 66–79.

³⁶ A. Grzybowski, *Gotycka architektura murowana w Polsce*, Warszawa 2015, s. 169.

9. Beszowa, kościół parafialny ok. 1407–1421, za:
A. Grzybkowski, *Gotycka architektura murowana w Polsce*,
Warszawa 2015, s. 168.

Najświętszej Maryi Panny w Bodzentynie. Świątynia ta jest wiarygodnie datowana, gdyż zachowała się tablica fundacyjna z 1452 r., a dwa lata później kardynał Oleśnicki zapisał kościołowi w swoim testamencie pewną sumę pieniędzy³⁷. W przypadku kolegiaty w Bodzentynie typ krakowskiej bazyliki zredukowano do pseudobazyliki. Fakt ten świadczył zapewne o słabym przygotowaniu i przesadnej lekkości budowniczego, zwłaszcza że budowa kościoła przypada w okresie bujnego rozkwitu architektury gotyckiej. Podwyższono nawy boczne, a znaczna grubość i niezgrabność wielobocznych filarów była skutkiem zastosowania ceglanego materiału, ale przede wszystkim zaniku oprofilowania³⁸.

Kolejnym przykładem zastosowania systemu filarowo-arkadowego, który można odnaleźć poza Krakowem, jest kościół pw. św. Pawła w Beszowej³⁹ (il. 9). Datowany dzięki inskrypcji fundacyjnej pochodzącej z 1407 r. został przekazany paulinom w 1421 r. Trójnawową, czteroprzęsłową nawę uzupełnia prosty, zbudowany na planie prostokąta, chór. Prezbiterium wznosi się niewiele wyżej niż arkady transeptu, które są przysadziste i dlatego wydają się niezgrabne⁴⁰. W Beszowej biskup poznański Wojciech Jastrzębiec ufundował w swoich dobrach rodowych kościół parafialny, jednak – co ciekawe – odwzorowano w nim tylko korpus w typie krakowskich bazylik, gdyż jak się wydaje prezbiterium dla potrzeb wiejskiej parafii, mogło być stosunkowo niewielkie. Co więcej, fakt ten świadczy o tym, że na etapie budowy nie planowano tam osadzenia

zakonników, a dopiero później pojawili się tam paulini. Niemal identyczna szerokość naw, elewacyjna okładzina kamienna, a także portal zachodni – mimo redukcji – wyraźnie wskazuje na zależność świątyni w Beszowej z kazimierskim kościołem św. Katarzyny⁴¹.

W Skalbmierzu natomiast przejście rozwiązań krakowskich łączyło się z rozbudową kościoła romańskiego. W korpusie nawowym kolegiaty w Skalbmierzu, do wzorów krakowskich nawiązują wyraźnie arkady i filary międzynawowe. Gładkie filary, o nieregularnym wielobocznym przekroju, ujmują głęboko profilowane łuki odcinkowe ze żłobieniami, wyrastającymi bezpośrednio z podpory bez ramienia. Górna strefa nieartykułowana i niepodzielona, posiada tylko małe lancetowate okno tuż poniżej sklepienia. Korpus nawowy posiada tylko trzy przęsła, stąd zewnętrzny zarys bryły wydaje się zwarty; wąskie przypory artykułują zewnętrzną część budowli. Trójprzęsłowe prezbiterium jest znacznie niższe i zamknięte jest nietypowym zakończeniem 3/6. Ponadto bardzo grube ściany boczne obecnego chóru wskazują, że w mury obecnego prezbiterium wcielono romański kościół halowy. Do niego należą również dwie wieże, które niegdyś flankowały zachodnią część kościoła, a obecnie służą jako wieże kątowe prezbiterium. Schody poprowadzono w grubości muru, a w północnej ścianie prezbiterium zachowały się ponadto dwa romańskie okna łukowe. Zamknięcie chóru posiada okna tylko od wschodu i południowego wschodu. Południowa wieża w przyziemiu otwarta jest do środka i służy jako kaplica. Mimo przysadzistej formy, arkady międzynawowe wydają się mniej niezgrabne niż w popaulińskim klasztorze w Beszowej⁴².

Według najnowszej literatury najwięcej cech wspólnych łączy kościół w Skalbmierzu z krakowskimi kościołami św. Katarzyny i Bożego Ciała na Kazimierzu. W porównaniu z tym pierwszym, zauważyć można podobieństwo proporcji elewacji zewnętrznych, przekroju filarów między nawowych czy sposobu rozrzeźbienia podłuczy arkad międzynawowych. Natomiast w zestawieniu z kościołem Bożego Ciała również widoczne są cechy wspólne, takie jak identyczny przekrój filarów czy bardzo podobny sposób opracowania podłuczy arkad międzynawowych⁴³. W Skalbmierzu przyjęcie rozwiązań krakowskich łączyło się z rozbudową kościoła romańskiego⁴⁴. Omawiana świątynia, poprzez zastosowanie systemu krakowskiego, miała nawiązywać do największych kościołów stolicy⁴⁵.

³⁷ D. von Winterfeld, C. Herrmann, *Kleinpolen...* op. cit., s. 415–416.

³⁸ A. Grzybkowski, *Gotycka architektura murowana...* op. cit., s. 169.

³⁹ M. Gorzelak, *Kościół i klasztor popauliński w Beszowej*, „Studia Claromontana”, 10: 1989, s. 460–477; M. Grzęda, *Architektura klasztoru Paulinów w Beszowej*, „Modus. Prace z Historii Sztuki”, 10–11: 2011, s. 29–55.

⁴⁰ D. von Winterfeld, C. Herrmann, *Kleinpolen...* op. cit., s. 412–414.

⁴¹ A. Grzybkowski, *Gotycka architektura murowana...* op. cit., s. 167–169.

⁴² D. von Winterfeld, C. Herrmann, *Kleinpolen...* op. cit., s. 414–415.

⁴³ W. Sowała, *Średniowieczna architektura...* op. cit., s. 517.

⁴⁴ A. Grzybkowski, *Gotycka architektura murowana...* op. cit., s. 169.

⁴⁵ W. Sowała, *Artystyczne dzieje kolegiaty...* op. cit., s. 29.

10. Skalmierz, widok od północnego wschodu, fot. autor

11. Skalmierz, kruchta zachodnia, fot. autor

12. Skalmierz, kruchta północna, fot. autor

Podsumowując okres gotyckiej przebudowy kościoła w Skalmierzu, należy podkreślić, że zasadnicza część prac ukończona została około roku 1460, wtedy bowiem zawarto kontrakt z miejscowym mistrzem Grzegorzem na wykonanie przeszkleń w kolegiacie. Regułą było bowiem wypełnianie okien podczas końcowego etapu budowy gotyckich kościołów, stąd można domniemywać, że podobnie było i w Skalmierzu⁴⁶. Jedną z ważnych wzmianek o kościele w Skalmierzu przekazał Jan Długosz, który około 1470 r. wspominał, że murowany kościół pochodzi z jego czasów⁴⁷. Kronikarz w *Liber beneficiorum* zawarł informację, iż na miejscu zniszczonego kościoła został *in diebus nostris* wybudowany za ofiary wiernych nowy pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela. Ponadto Długosz dodał uwagę, że wcześniejsza świątynia wraz z kapitułą została ufundowana przez jednego z biskupów krakowskich, nie podając jednak jego imienia ani nazwiska⁴⁸. Najprawdopodobniej zatem w połowie XV wieku świątynia uległa radykalnej

przebudowie, która spowodowała przeobrażenie układu przestrzennego budowli. Na obecnym etapie badań należy zatem przyjąć jako słuszną i najbardziej prawdopodobną tezę, że przebudowa skalmierskiego kościoła przypada na lata 1443–1460⁴⁹. Możliwe, że w tym czasie w wieżach przeparto nowe otwory ostrołukowe i zamurowano biforia, a ich ślady zachowały się w obu wieżach i są do dzisiaj dobrze widoczne⁵⁰.

3. CZASY PÓŹNIEJSZE

Kształt świątyni pozostał do dzisiaj w zasadniczo niezmienionej formie (il. 10). Do prezbiterium, od jego północnej strony, dobudowana najprawdopodobniej na przełomie XV i XVI w. lub na początku XVI w. ceglana przybudówka, w której mieści się od wschodu dwuprzęsłowa zakrystia, a od zachodu zakrystia kapitułna, pełniąca dzisiaj funkcję skarbczyka, a nad nią kapitułarz. Wejście do niego prowadziło przez kręcone schody wbudowane

⁴⁶ Tamże, s. 32.

⁴⁷ D. von Winterfeld, C. Herrmann, *Kleinpolen...* op. cit., s. 415.

⁴⁸ S. Olczak, D. Olszewski, *Parafia Skalmierz...* op. cit., s. 68–69.

⁴⁹ W. Sowała, *Średniowieczna architektura...* op. cit., s. 519.

⁵⁰ Z. Świechowski, *Katalog architektury romańskiej...* op. cit., s. 433.

13. Skalmierz, widok na prezbiterium, fot. autor

między przybudówką, wieżę i nawę boczną. W pierwszej połowie XVII w. kościół został odrestaurowany i częściowo przebudowany: korpus nawowy otrzymał nowe sklepienie kolebkowo-krzyżowe oraz została dobudowana piętrowa, zbudowana na planie prostokąta i przylegająca od zachodu do nawy głównej, kruchta (il. 11). W 1617 r. wizytator parafii relacjonował, że dach na kościele jest na nowo zreperowany⁵¹.

W 1638 r. odnowiono sklepienia nawy, a w pierwszej połowie XVII w. dobudowano nowy, dwukondygnacyjny szczyt zachodni z pilastrami i spływami wolutowymi⁵². W 1853 roku wystawiono przy północnej ścianie kościoła kruchtę (il. 12). Datowana dotychczas na połowę wieku XIX wieloboczna kruchta północna, zapewne wtedy przebudowana, wydaje się być jednak starsza⁵³. Ponadto w okresie nowszym została przebita arkada, łącząca przyziemie wieży

⁵¹ S. Olczak, D. Olszewski, *Parafia Skalmierz...* op. cit., s. 70–71.

⁵² D. von Winterfeld, C. Herrmann, *Kleinpolen...* op. cit., s. 415.

⁵³ W. Sowała, *Średniowieczna architektura...* op. cit., s. 509.

14. Skalmierz, sylwetka kościoła od południa, fot. autor

południowej z wnętrzem nawy bocznej, a także przejście z zakrystii do przyziemia wieży północnej⁵⁴.

W 1819 roku skasowano tutejszą kolegiatę. W latach 1873–1875 kościół został gruntownie wyremontowany. W drugiej połowie XIX w. romańskie wieże zostały nieco podwyższone, otrzymały także nadbudowane gzymsy, neogotyckie hełmy oraz okna w najwyższej kondygnacji. W 1906 roku uległ pożarowi, w którego wyniku spłonęła część wyposażenia wnętrza. W drugiej połowie XIX wieku, a także w latach 1949–52 oraz w wieku obecnym przeprowadzono przy kościele szereg prac konserwatorskich i restauratorskich, które przyczyniły się do poprawy stanu technicznego zabytku i jego estetyki⁵⁵.

ZAKOŃCZENIE

Kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Skalbmierzu, dzięki swej imponującej architekturze, zajmuje niewątpliwie w dziejach architektury polskiej i panoramie Małopolski, znaczące miejsce (il. 13). Analiza architektury skalbmierskiego kościoła pozwoliła na wyciągnięcie interesujących wniosków. Cechą szczególną świątyni jest oryginalny układ przestrzenny, który łączy w harmonijną całość XII-wieczne mury i wieże wraz z XV-wiecznym korpusem nawowym i przebudowanym prezbiterium. Na krakowską genezę XV-wiecznej przebudowy wskazuje analiza korpusu świątyni. To w bazylikach wybudowanych w tzw. systemie krakowskim, odnajdujemy wzór korpusu

nawowego, który w Skalbmierzu uległ redukcji i powstał w nieco mniejszej skali (il. 14).

Wyniki dotychczasowych analiz nie wyczerpują tematu, lecz wyraźnie wskazują również kierunki dalszych poszukiwań badawczych, wśród których szczególne miejsce zajmuje problem odtworzenia dokładnego wyglądu romańskiego kościoła, co jest poważnym argumentem za podjęciem kompleksowych badań archeologicznych skalbmierskiego kościoła. Kolejną ważną kwestią jest problem XV-wiecznej przebudowy świątyni oraz kolejności podjętych prac: czy najpierw zajęto się nowym prezbiterium, a potem dobudowano „krakowski” korpus nawowy? W tym miejscu należy również postawić pytanie, czy i dlaczego rzeczywiście najbliższymi wzorami tej części świątyni są krakowskie świątynie pw. św. Katarzyny i Bożego Ciała? Jako propozycja dalszych badań jawi się także potrzeba zbudowania pełnej i bogatej historii kościoła, jak również głębsze zbadanie problemu genezy świątyni.

W dostępnych bowiem publikacjach i opracowaniach na temat omawianego kościoła zdecydowanie brakuje gruntownego opisanego powyższych problemów. Niezbędna okazuje się zatem próba zebrania w całość i poszerzenia dotychczasowych badań, dotyczących wyżej wymienionych zagadnień. Kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Skalbmierzu jest bez wątpienia istotnym przykładem średniowiecznej architektury sakralnej w Polsce. Na podstawie tego krótkiego opracowania widać zatem potrzebę i możliwości ku stworzeniu szerokiej monografii poświęconej temu ważnemu zabytkowi.

⁵⁴ Z. Świechowski, *Architektura romańska...* op. cit., s. 222.

⁵⁵ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce...* op. cit., s. 83–87.

BIBLIOGRAFIA:

- Gorzela M., *Kościół i klasztor popauliński w Beszowej*, „Studia Claromontana”, 10: 1989, s. 460–477.
- Grzęda M., *Architektura klasztoru Paulinów w Beszowej*, „Modus. Prace z Historii Sztuki”, 10–11: 2011, s. 29–55.
- Grzybowski A., *Gotycka architektura murowana w Polsce*, Warszawa 2015.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 3: *Województwo kieleckie*, red. J. Z. Łoziński, B. Wolff, z. 9: *Powiat pińczowski*, oprac. K. Kutrzebianka, J. Z. Łoziński, B. Wolff, Warszawa 1961, s. 83–87.
- Lalik T., *Zagadnienie „vitae communis” kapituł polskich XII w.*, [w:] *Wieki średnie, Medium aevum. Prace ofiarowane Tadeuszowi Manteufflowi w 60. rocznicę urodzin*, Warszawa 1962, s. 99–110.
- Miłobędzki A., *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968.
- Olczak St., Olszewski D., *Parafia Skalbmierz. Zarys dziejów*, Kielce 2000.
- Pencakowski P., Włodarek A., *Skalbmierz*, [w:] *Architektura gotycka w Polsce. Katalog zabytków*, red. A. Włodarek, Warszawa 1995, (Dzieje sztuki polskiej, t. 2, cz. 2).
- Rodzińska-Choraży T., *Wątki kamienne w architekturze w Polsce do schyłku XII wieku*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 295–318.
- Romanowski St., *Dzieje miasta Skalbmierza*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”, 3: 1965, s. 211–304.
- Sowała W., *Artystyczne dzieje kolegiaty Świętego Jana Chrzciciela w Skalbmierzu*, Kielce 2022.
- Sowała W., *Średniowieczna architektura kościoła św. Jana Chrzciciela w Skalbmierzu*, „Biuletyn Historii Sztuki”, 82: 2020, nr 4, s. 495–526.
- Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XII wieku*, red. M. Walicki, Warszawa 1971, (Dzieje sztuki polskiej, t. 1), s. 755–756.
- Szymański J., *Możnowładztwo małopolskie a kanonikat świecki w pierwszej połowie XII wieku*, „Studia Historyczne”, 10: 1967, s. 33–34.
- Szysko-Bohusz A., *Beszowa, Skalbmierz i system krakowski*, „Sprawozdania Komisji do Badania Historii Sztuki w Polsce”, 9: 1913, nr 1, kol. 66–79.
- Świechowski Z., *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000.
- Świechowski Z., *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009.
- Tomaszewski A., *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*, Wrocław 1974.
- Tomkowicz St., *Kolegiata Św. Jana Chrzciciela w Skalbmierzu. Reszty romańskiej budowy*, Kraków 1908.
- Winterfeld D. von, Herrmann Ch., *Kleinpolen*, [w:] *Mittelalterliche Architektur in Polen. Romanische und gotische Baukunst zwischen Oder und Weichsel*, Hrsg. Ch. Herrmann, D. von Winterfeld, Petersberg 2015, s. 378–481.
- Wiśniewski J., *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w pińczowskim, skalbmierskim i wiślickim*, Marjówka 1927.